Урок. Власне українська та запозичена лексика

урок засвоєння нових знань і формування мовних умінь · 45 хв

«І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» — Т. Шевченко

Проблемне питання уроку: Чи варто цуратися чужих слів, якщо багато з них давно звучать як свої, і де межа між збагаченням мови та її засміченням?

Мета

Знаннєві	Діяльнісні	Ціннісні
• Учень/учениця називає групи лексики за походженням (спільнослов'янські, спільносхіднослов'янські, власне українські та запозичені слова) і наводить по два приклади до кожної. • Учень/учениця пояснює значення термінів інтернаціоналізм, екзотизм, варваризм і називає по одному прикладу. • Учень/учениця записує п'ять префіксів або суфіксів, за якими розпізнають власне українські слова, з прикладами.	• Учень/учениця знаходить у реченні власне українські слова й обґрунтовує вибір за префіксом або суфіксом. • Учень/учениця визначає мову-джерело щонайменше п'яти запозичених слів за словником. • Учень/учениця добирає й записує українські відповідники до небажаних запозичень і виправляє речення.	• Учень/учениця усвідомлює, що власне українські слова зберігають національну самобутність мови. • Учень/учениця усвідомлює значення мовної норми й міри у вживанні іншомовних слів для чистоти й точності мовлення.

Базові поняття і терміни

власне українські слова, запозичені слова, інтернаціоналізми, екзотизми, варваризми, старослов'янізми, етимологічний словник.

Форми роботи

- фронтальна бесіда й мозковий штурм
- робота з текстом підручника (Голуб, § 8, с. 26–28; Ворон, § 30, с. 149–151)

- робота в парах із таблицею ознак власне українських слів
- робота зі словником (етимологічний словник, словник іншомовних слів)
- редагування речень із небажаними запозиченнями

Обладнання та реактиви

- підручники Голуб і Новосьолової (§ 8), Ворон і Солопенко (§ 30), Глазової (§ 6)
- етимологічний словник української мови (на парту дві пари)
- словник іншомовних слів
- слайд із підбіркою слів і схемою «Лексика за походженням»
- картки з таблицею ознак власне українських слів (заготовка для пар)

Демонстрації

- Схема «Лексика за походженням» зі словами серце, чотири, щока, кулак, вареники, сніданок, футбол, акаунт — що спільнослов’янські, спільносхіднослов’янські й власне українські слова різняться часом виникнення, а запозичені прийшли з інших мов
- Таблиця префіксів і суфіксів зі словами передмова, сузір’я, прізвище, швець, вершечок, красень, газівник — що ознаки власне українських слів містяться в афіксах
- Слайд зі словами школа, пальто, левада, борщ, кавун — що слова, які звучать як свої, мають іншомовне походження
- Слайд зі словами корида, кімоно, бандура, гопак, тет-а-тет — що екзотизми позначають чужі реалії, а варваризм не засвоєний мовою
- Стаття етимологічного словника про слово кавун чи борщ — що словник вказує мову-джерело слова

Міжпредметні зв'язки

- Література — епіграф із Т. Шевченка та висловлення В. Самійленка про міру вживання чужих слів
- Історія — старослов’янські запозичення в Київській Русі (храм, вождь, учитель)
- Іноземна мова — англійські за походженням слова клуб, футбол, спортсмен, акаунт

Місце уроку в темі

Попередній урок: Попередній урок був про омоніми та пароніми, де учні розрізняли слова за звучанням і значенням, тож сьогодні розглядаємо слова ще й за походженням.

Наступний урок: Наступний урок присвячений лексиці за сферою вживання та стилістичним забарвленням, де запозичені слова постануть у різних стилях мовлення.

Безпека

- Під час роботи зі словниками й підручниками на парті тримати лише потрібні книжки, щоб вони не падали з парт.
- Телефон для пошуку в інтернет-словнику використовувати лише за дозволом учителя й лише на адресі, яку названо на дошці.
- Під час роботи в парах не пересуватися класом, а обмінюватися записами, не вставаючи з місць.
- Записи на дошці робити маркером по черзі, а на слайд дивитися з відстані не менше метра від проєктора й не заходити в промінь.

Структура уроку

1. Організаційний момент — 1 хв
2. Актуалізація — 5 хв
3. Мотивація — 3 хв
4. Вивчення нового — 21 хв
5. Закріплення — 9 хв
6. Рефлексія — 4 хв
7. Домашнє завдання — 2 хв

Хід уроку

Організаційний момент 1 хв

Учитель: Вітається з класом, перевіряє готовність до уроку, називає тему й записує її на дошці.

Учні: Вітаються, готують підручники, словники й зошити, записують дату й тему.

Вітання. Учитель оголошує тему «Власне українська та запозичена лексика» і показує епіграф «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» (Т. Шевченко).

Актуалізація 5 хв

Учитель: Проводить мозковий штурм. Читає запитання по одному й дає по 40 секунд на письмову відповідь одним рядком, потім коротко перевіряє відповіді вибірково.

Учні: Кожен письмово в зошиті відповідає одним рядком на кожне запитання, потім звіряє відповіді з тими, що називають одиниці класу.

Запитання 1. Що називають лексичним значенням слова? Очікувана відповідь. Лексичне значення є змістом слова, тим, що воно називає. Запитання 2. Які слова називають синонімами? Очікувана відповідь. Синонімами називають слова, близькі або тотожні за значенням, але різні за звучанням, наприклад бентежити і хвилювати. Запитання 3. Які слова називають омонімами? Очікувана відповідь. Омонімами називають слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за значенням. Запитання 4. Чим пароніми відрізняються від омонімів? Очікувана відповідь. Пароніми лише схожі за звучанням, а за значенням різні, і їх легко сплутати. Запитання 5. Де можна перевірити значення і походження слова? Очікувана відповідь. У тлумачному й етимологічному словниках або у словнику іншомовних слів.

Мотивація 3 хв

Учитель: Показує на слайді слова школа, пальто, левада, борщ і поряд слова віхола, повінь, бентежний. Просить поміркувати, які з них свої, а які ні, і ставить проблемне питання.

Учні: Висловлюють здогади, які слова власне українські, а які чужі. Помічають, що на слух відрізнити їх складно.

Приклад 1. Слова школа, пальто, левада, борщ звучать і пишуться по-нашому, проте всі вони запозичені з латинської, французької, грецької й перської мов. Приклад 2. Слова віхола, повінь, бентежний звучать так само природно, і вони справді власне українські. Приклад 3. Слова реаліті, тролінг, сек'юриті в мові вже чутно щодня, але відповідники є не завжди. Учитель ставить проблемне питання. Чи варто цуратися чужих слів, якщо багато з них давно звучать як свої, і де межа між збагаченням мови та її засміченням? Учні записують його в зошит і повертаються до нього в кінці уроку.

Вивчення нового 21 хв

Учитель: Організовує три активності. Керує роботою з текстом підручника, виводить на слайд схему й таблицю, ставить запитання до спостережень і підсумовує після кожної активності.

Учні: Читають текст підручника й складають схему, у парах заповнюють таблицю ознак, спостерігають за прикладами запозичень і складають мініслoвничок мов-джерел.

Активність 1. Робота з текстом підручника (7 хв). Учні читають Голуб, § 8, с. 26–27 і Ворон, § 30, с. 149–150 та складають у зошиті схему «Лексика за походженням». Запитання 1. На які групи ділять лексику за походженням? Очікувана відповідь. Лексику ділять на споконвічну (питому) і запозичену з інших мов; Ворон виділяє серед споконвічних слів спільнослов'янські, спільносхіднослов'янські й власне українські. Запитання 2. Які слова називають власне українськими? Очікувана відповідь. Власне українськими називають слова, що виникли на теренах України в процесі формування й розвитку мови, засвідчені в пам'ятках і художніх творах та відображають національні ознаки мови. Приклади такі: віхола, людина, латаття, гай, повінь, бентежний, вареники, сніданок, паляниця. Запитання 3. Чим спільнослов'янські слова відрізняються від спільносхіднослов'янських? Очікувана відповідь. Спільнослов'янські є в усіх чи більшості слов'янських мов (серце, чотири), а спільносхіднослов'янські виникли, коли виділилася група східних слов'ян (щока, кулак, кочерга, зозуля). Продукт активності, схема в зошиті з прикладами до кожної групи. Активність 2. Таблиця в парах (7 хв). Пари заповнюють таблицю з двох колонок «Ознака» і «Приклад», добираючи матеріал із Голуб, с. 28 і Ворон, с. 150. Запитання 1. За якими ознаками розпізнають власне українські слова? Очікувана відповідь. За префіксами перед- (передмова), між- (міжмовний), су- (сузір'я), по- (похилий), прі- (прізвище), за суфіксами -анин- (біганина), -ець (швець), -к- (лікарка), -ечок (вершечок), -еньк- (рідненький), -ань (здоровань), -ень (красень), -івник (газівник), -уват- (хвалькуватий), -овит- (грошовитий), -ій (водій), а також за чергуванням о, е з і (село, сіл). Запитання 2. Чи достатньо однієї ознаки, щоб довести походження слова? Очікувана відповідь. Ознака лише підказує, а точну відповідь дає етимологічний словник. Продукт активності, заповнена таблиця з не менше ніж шістьма ознаками. Активність 3. Спостереження за запозиченнями (7 хв). Учитель показує слайд із групами слів, учні спостерігають і складають мініслoвничок «З якої мови». Запитання 1. Що спільного в словах школа, лекція, екзамен? Очікувана відповідь. Усі вони запозичені з латинської мови; найдавніші запозичення походять зі старослов'янської (храм, вождь, учитель, буква); з грецької прийшли левада, монастир, філософія, з німецької штаб, орден, офіцер, з французької жакет, пальто, партнер, з англійської клуб, футбол, спортсмен, з італійської фантазія, квартет, арія, з тюркських базар, кизил, сарай. Запитання 2. Як називають слова, що вживаються в багатьох мовах світу? Очікувана відповідь. Їх називають інтернаціоналізмами, наприклад конституція, парламент, комп'ютер, студент, стадіон. Запитання 3. Чим екзотизми відрізняються від варваризмів? Очікувана відповідь. Екзотизми позначають реалії життя іншого народу (корида, тореро, кімоно, сакура, а в інших мовах бандура,

борщ, галушки, гопак, кобзар), а варваризми не стали загальновживаними й не повністю засвоєні мовою, наприклад тет-а-тет. Запитання 4. Чи можна вважати запозичення вадою мови? Очікувана відповідь. Ні, бо мови взаємодіють, і запозичення бувають виправдані, якщо немає власного слова для поняття (С. Караванський); не варто лише вживати їх без міри (В. Самійленко), як-от пролонгувати замість продовжити. Продукт активності, мініcловничок, у якому не менше шести слів поділено за мовами-джерелами.

Закріплення 9 хв

Учитель: Роздає завдання по черзі, обмежує час на кожне, перевіряє відповіді вибірково й коментує типові помилки.
Учні: Виконують завдання письмово в зошитах, потім звіряють відповіді в парах і з вчителем.

Рефлексія 4 хв

Учитель: Повертає клас до проблемного питання й пропонує прийом «Лист від чужого слова». Стежить за часом, збирає зошити з відповідями вибірково.
Учні: Письмово відповідають на проблемне питання, усно обмінюються думками з сусідом по парті й оцінюють свою роботу.

Домашнє завдання 2 хв

Учитель: Називає завдання, пояснює, як його виконувати, і чекає на запитання.
Учні: Записують домашнє завдання в щоденники й ставлять запитання.

Завдання для закріплення

1. Упізнавання. Із переліку слів випишіть тільки власне українські. Слова для добору: віхола, футбол, повінь, сюрприз, бентежний, акаунт, квапитися.
Відповідь: Власне українськими є віхола, повінь, бентежний, квапитися. Слова футбол, сюрприз, акаунт запозичені.

2. Визначення джерела. Поясніть, з якої мови прийшло кожне слово. Слова: школа, штаб, клуб, базар, арія.
Відповідь: Слово школа з латинської, штаб з німецької, клуб з англійської, базар з тюркських мов, арія з італійської.

3. Добір відповідників. До небажаних запозичень доберіть українські відповідники. Слова: пролонгувати, репрезентувати, інспірувати, конфузити.
Відповідь: Пролонгувати означає продовжити, репрезентувати означає представляти, інспірувати означає підбурювати, конфузити означає бентежити.

4. Редагування. Відредагуйте речення, замінивши небажані запозичення українськими словами. Гурток вирішив пролонгувати роботу над проєктом і репрезентувати його наприкінці тижня.
Відповідь: Гурток вирішив продовжити роботу над проєктом і представити його наприкінці тижня.

Диференціація

Сильним: Доберіть до слів фольклор, консенсус, епоха, гуманний українські відповідники або поясніть, чому вони потрібні в мові, спираючись на думку С. Караванського. Складіть із двома з них речення.

Підтримка: Опора. Щоб визначити, чи слово власне українське, знайдіть у ньому характерний афікс. Зразок на іншому прикладі. У слові серденько є суфікс -еньк-, який властивий власне українським словам, тому воно власне українське. Так само розберіть слова хвалькуватий і величезний.

Домашнє завдання

Базове: Опрацювати Голуб, § 8, с. 26–28 та виконати вправу 85 (знайти власне українські слова в реченнях і визначити ознаки).

За вибором: За вибором виконати вправу 52 з підручника Глазової (поясніть значення й походження слів калейдоскоп, марафон, катаклізм, мажор, паразит) або скласти словничок із семи небажаних запозичень, що їх чують у шкільному середовищі, з українськими відповідниками.

Рефлексія

Прийом «Лист від чужого слова». Учні письмово (1 хв 30 с) відповідають одним-двома реченнями на проблемне питання, чи варто цуратися чужих слів і де межа між збагаченням мови та її засміченням. Потім усно (2 хв) двоє-троє учнів зачитують відповіді, решта показує пальцями від одного до п’яти, наскільки погоджується, а вчитель підсумовує.

Історична довідка

Найдавнішими серед запозичень є слова зі старослов’янської мови, яка через релігійну літературу набула великого поширення в Київській Русі (Ворон, с. 151). Дослідник В. Радчук зазначає, що слова дошка, скло, хижа, хліб, колодязь, меч мають готське походження, адже готи жили близько 300 років у Подніпров’ї (Глазова, с. 33). Слова щогла, стяг, гість, скарб, жебрак мають варязьке походження.

Джерела:

- Українська мова (Голуб, Новосьолова) 10 клас, с. 26
- Українська мова (Голуб, Новосьолова) 10 клас, с. 26, 27
- Українська мова (Голуб, Новосьолова) 10 клас, с. 27
- Українська мова (Голуб, Новосьолова) 10 клас, с. 27, 28